

# ПОКРОВСЬКИЙ, ВАРНЕКЕ, СОКОЛОВ ТА ІНШІ: ЗРАДНИКИ ЧИ ЖЕРТВИ ТРАГЕДІЇ ОКУПАЦІЇ ОДЕСИ?

## За матеріалами архівно-слідчої групової справи 1944 року № 26277-П

Для багатьох науковців Одеси, які знали **Костянтина Доримедонтовича Покровського** як автора відомої книги «Путівник по небу», активного популяризатора та пропагандиста науки, директора Астрономічної обсерваторії з вересня 1934 року до травня 1944 року, декана фізико-математичного факультету Одеського держуніверситету у довоєнні роки, голови правління Будинку вчених, депутата Одеської міськради, члена-кореспондента Академії Наук СРСР (перерахування титулів можна було б продовжити), дивними є повне замовчування його діяльності, незрозумілі причини його арешту та сутність звинувачень.

Лише у 1992 році після тривалого періоду незаслуженого забуття в журналі «Земля і Всесвіт» з'явилася перша публікація про професора К.Д. Покровського (В.А. Смирнов, Р.І. Чуприна. «Костянтин Доримедонтович Покровський», «Земля та Всесвіт», № 2, 1992 р., с. 50 -51).

Звісно, багато хто здогадувався, що арешт К.Д. Покровського був викликаний насамперед тим, що він залишався на посаді директора Одеської обсерваторії та професора університету в період німецької окупації Одеси (16 жовтня 1941 р. – 10 квітня 1944 р.), хоча і було відомо, що разом з іншими співробітниками Покровському вдалося зберегти все майно обсерваторії, включно з працями *Леніна* і *Бухаріна*. І ще знали, що він допоміг астрономам, які бідували, зокрема астрометристу *А.С. Цесюлевичу*, який був заарештований НКВС після закінчення університету в 1937 році і через рік випущений, і майбутньому професору, автору неklasичної небесної механіки *К.М. Савченку*, який втік з німецького полону. Покровський узяв їх на роботу в обсерваторію, проявивши громадянську мужність.

З відкритих офіційних архівів усі матеріали про життя та діяльність К.Д. Покровського були вилучені, хоча деякі автори (професор астроном *І.С. Астапович*, історик *А.В. Шпилевський* та ін.) продовжували посилатися на його роботи.

Відповіді на всі запитання мали міститися лише у матеріалах архівно-слідчої справи в Управлінні Служби безпеки України (УСБУ). Тому я направив туди запит, на який 12 січня 1993 року отримав відповідь:

*«На Вашу заяву в УСБУ по Одеській області повідомляємо, що Покровський Костянтин Доримедонтович, 1868 року народження, уродженець м. Горького, росіянин, громадянин СРСР, із сім'ї служителя культу, безпартійний, з вищою освітою, доктор астрономічних наук, до окупації м. Одеси був професором Одеського університету та працював директором Одеської астрономічної обсерваторії».*

І далі повідомлялося, що його «заарештовано 10 травня 1944 року відділом УНДБ по Одеській області за ознаками ст. 54-1 «а» КК УРСР (зрада Батьківщини)», із конкретним поясненням його вини: «У травні 1942 року окупаційною владою при Одеському університеті був створений так званий «інститут антикомуністичних досліджень та пропаганди», і до лекторів входив ряд професорів, у тому числі Покровський К.Д.»

Також було написано, що «за вказівкою НКДБ УРСР згадану справу разом із заарештованими було направлено 7.07.1944 року до слідчої частини НКДБ УРСР (м. Київ)». А наприкінці було приписано: «Покровський К.Д. номер 5 листопада 1944 року у в'язниці №1 УНКВС Київської області, про що в архівній кримінальній справі є акт медичного висновку. У цій справі Покровський К.Д. не реабілітований».

Окрім цих офіційних даних доцентка **Є.П. Філянська**, студентка Університету воєнних років, пригадала, що разом із К.Д. Покровським були заарештовані й інші професори університету, зокрема, **Б.В. Варнеке** та **М.О. Соколов**.

Тоді ж, у 1993 році, я надіслав листа із запитом про їхню реабілітацію та про надання мені можливості ознайомитися з архівно-слідчою справою.

9 квітня 1993 року була отримана така відповідь: «На Вашу заяву в УСБУ по Одеській області повідомляємо, що Покровського, Варнеке та Соколова не реабілітовано. З питань про їх реабілітацію Вам необхідно звернутися до прокуратури Одеської області (270026, м. Одеса, вул. Пушкінська, 3). Тільки після їхньої реабілітації Ви зможете ознайомитися з матеріалами архівної кримінальної справи. Заступник начальника підрозділу А.А. Столетов».

Звісно, мною були вжиті заходи для складання клопотання про реабілітацію професорів не лише від мого імені, а й від імені товариства «Одеський меморіал» та ректорату Одеського університету.

4 червня 1993 р. я отримав листа з Обласної прокуратури, підписаний в. о. начальника відділу, радником юстиції **Л.Я. Гуртовенком**: «Вашу заяву про реабілітацію професора Покровського Костянтина Доримедонтовича прокуратурою Одеської області отримано та розглянуто. Нами вживаються заходи щодо встановлення матеріалів про його судимість. Про результати Ви будете повідомлені».

Я відвідував прокуратуру з метою ознайомлення з результатами роботи, що там проводилась. Нарешті 27 липня 1993 р. отримав листа, де крім відомих мені прізвищ професорів, було ще й невідоме мені раніше прізвище: «Відповідно до ст. 7 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року надсилаю довідки про реабілітацію **Покровського Костянтина Доримедонтовича, Варнеке Бориса Васильовича, Соколова Миколи Опанасовича, Білодіда Сергія Федоровича**. Додаток: довідка на 4 аркушах. Начальник відділу прокуратури області Старший радник юстиції **З.А. Садікова**».

У довідках про реабілітацію були названі за № 13/1073-93 (за підписом З.А. Садікової) такі вчені:

«Громадянин **Покровський Костянтин Доримедонтович** (згідно з матеріалами справи), 1868 р.н., уродженець Нижнього Новгорода, житель міста Одеси, до арешту - професор, директор Одеської обсерваторії, заарештований 11 травня 1944 року за звинуваченням у зраді Батьківщини (4). КК УРСР), 5 вересня 1944 року у тюремній лікарні помер.» (Насправді він помер 5 листопада – **В.С.**)».

Там же був визначний висновок: «На підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року **Покровського Костянтина Доримедонтовича** реабілітовано».

Далі було названо: «Громадянин **Варнеке Борис Васильович**, 1874 р. н., уродженець міста Москви, житель міста Одеси, до арешту – професор Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, на підставі постанови УНКДБ по Одеській області від 10 травня 1944 року заарештовано за звинуваченням у зраді Батьківщині (ст. 54-1 «а» КК УРСР). 31 липня 1944 року **Варнеке Б.В.** у тюремній лікарні помер. 28 серпня 1944 року справу стосовно нього припинено по смерті».

І також позитивний висновок: «Військовий прокурор вказав постанову скасував, від 29 листопада 1955 року справу припинив за недоведеністю пред'явленого звинувачення, внаслідок чого **Варнеке Бориса Васильовича** реабілітовано по смертно».

Наступна довідка: «Громадянин **Соколов Микола Опанасович**, 1886 р. н., уродженець та мешканець міста Одеси, до арешту – професор Одеського Державного університету ім. І.І. Мечникова, вироком Військового Трибуналу військ НКВС від 2 грудня 1944 року засуджено за ст. 54-1а КК УРСР (зрада Батьківщині) до 10 років позбавлення волі у ВТЛ із поразкою прав строком на 5 років, без конфіскації майна». «На підставі ст. 1 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" від 17 квітня 1991 року **Соколова Микола Опанасовича** реабілітовано».

Нарешті, була довідка з незнайомим мені раніше прізвищем: «Громадянин **Білодід Сергій Федорович**, 1887 року народження, уродженець станції Доменська Миколаївської області, житель міста Одеси, до арешту – викладач Інституту інженерів борошномельної промисловості (нині Технологічний інститут) ім. В.М. Ломоносова), рішенням Військового Трибуналу військ НКВС від 2 грудня 1944 року засуджено за ст.

54-1а КК УРСР (зрада Батьківщині) до 10 років позбавлення волі у ВТЛ з ураженням прав строком на 5 років, без конфіскації майна».

І вже традиційне: «На підставі статті 1 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" від 17 квітня 1991 року **Білодіда Сергія Федоровича** реабілітовано».

Так вирішилася посмертна доля цих людей після страшною для них трагедії засудження як «зрадників Батьківщині» з наступним вилученням із людської пам'яті.

Здобути реабілітацію в роки тоталітарного режиму було не так просто. Пригадую, ще у 1970-х роках до Одеси приїздив московський астроном **В.А. Бронштен**. До нього звертався **Володимир Покровський** (1899 р. нар.), син К.Д. Покровського, з приводу реабілітації свого батька. При цьому було передано безліч матеріалів з життя К.Д. Покровського. Але після нарад із проф. **В.П. Цесевичем**, Бронштен сказав мені тоді, що реабілітувати Покровського неможливо: «Обсерваторія при окупації була прохідним двором...». Так Покровський залишався на цілих 50 років «зрадником Батьківщини».

За 4 години, які мені були відведені в УСБУ для ознайомлення зі справою К.Д. Покровського, а також об'єднаних в одне «діловодство» матеріалів про Б.В. Варнеке, М.О. Соколова та С.Ф. Білодіда, мені вдалося скласти загальну картину звинувачення та навіть відтворити деякі моменти життя заарештованих.

Я дізнався, що після арешту К.Д. Покровський був поміщений до в'язниці на вулиці Бебеля. Перші допити відбувалися 13, 16, 20 травня 1944 р. Напередодні і після арешту відбувалися допити «свідків». У постанові на арешт від 11 травня 1944 року, поданому ст. лейтенантом **Перовим**, сказано, що під час окупації Покровським було прочитано лекцію «Розгром більшовиками Пулковської обсерваторії», а також написані статті для газет, зокрема під назвою «Комети» (газета «Молва» від 26 лютого 1943 р.).

На жаль, оперативні дані, якими послуговувалося «слідство», є й досі засекреченими. Очевидно, назва лекції, прочитаної Покровським, була отримана з показань агентів або сексотів. Насправді лекція Покровського мала назву «Сумні сторінки в історії Пулковської обсерваторії». Статтю про комети, яка не мала жодного політичного значення, також було зараховано за такою інформацією до криміналу. Згідно з протоколом обшуку, у Покровського було вилучено 41 аркуш особистого листування, паспорт № 579087, трудову книжку, записник. Був зроблений опис майна. Згідно з постановою на арешт, запобіжним заходом було обрано утримання під вартою.

Як видно з матеріалів справи, вся родина Покровського (дружина **Євгенія Григорівна** 1870 р. народження, сестра дружини **Серафима Григорівна** 1872 р. народження) потребували медичної допомоги. Попри це, вони дбали про заарештовану близьку людину. Так, уже в перші дні після арешту 26 травня 1944 р. дружина К.Д. Покровського звернулася до відділу НКВС з таким особистим листом:

«Я, дружина професора **Костянтина Доримедонтовича Покровського**, який зараз перебуває під арештом на вулиці Бебеля №12, звертаюся до Вас з проханням письмово, тому що хворію і не виходжу з приміщення, дозволити передавати чоловікові гарячу рідку їжу – суп, каву – які необхідні для його здоров'я.

Я прошу дозволити передати йому підстилку (килим) для снання. **Покровська**». Невідомо, чи дозволив їй



**Костянтин Доримедонтович Покровський**  
(1868 – 1944)

цю допомогу начальник, такий собі *Захаров*, на ім'я якого вона писала.

Слід зазначити, що дружини інших заарештованих виявляли дивовижну наполегливість і сміливість у зверненнях до всесильних «компетентних органів» із проханням про захист їхніх чоловіків. І дружина проф. Б.В. Варнеке – *Олена Сергіївна*, і дружина проф. М.О. Соколова – *Олена Іванівна*, як видно з матеріалів справ, по можливості намагалися полегшити долю своїх чоловіків. Недарма проф. Б.В. Варнеке присвятив відому монографію «Історія Російського театру» своїй дружині. Дружина С.Ф. Белодіда загинула в гетто під час окупації.

Як видно з матеріалів справи, «свідки», «що викрили антирадянську діяльність Покровського», дали показання 26 квітня 1944 року. Це були: асистент Одеського університету *В.М. Маслов* та в. о. проректора університету *А.В. Недзведський*. А 7 травня свідчили професор-слов'янознавець *П.О. Потапов* та доцентка-літературознавиця *З.А. Бабайцева*. Особливо докладну інформацію повідомив 24 травня 1944 р. ст. науковий співробітник обсерваторії *Б.В. Новопащенко*, який на той час працював в.о. директора обсерваторії. У справі є розписка такого змісту: «Я, що нижче підписався, ст. науковий співробітник Астрономічної обсерваторії Одеського університету Новопащенко Борис Володимирович прийняв тимчасово у своє відання та зберігання майно та будівлю Астрономічної обсерваторії через арешт органами НКВС директора Астрономічної обсерваторії професора К.Д. Покровського. 13 травня 1944 року». Пам'ятаю, що навіть у 1960-ті роки у

веденні Бориса Володимировича залишалося кілька великих закритих стелажів, набитих різноманітною приладовою всячиною, що залишилася від минулих років роботи обсерваторії.

Звісно, нині важко зрозуміти, під яким тиском давалися свідчення свідків. Але було б наївно не припустити, що деякі зі свідків надмірно «перестаралися». Інакше як можна сприймати докладні повідомлення Б.В. Новопащенко, записані саме за його показаннями: «*Покровський як адміністратор виявляв більше сил для себе, сім'ї і менше для обсерваторії... У період окупації він піклувався про колектив, коли з цього можна було отримати вигоду?* Новопащенко детально описав, що Покровському княгиня *Контакузено* якось привезла мішок борошна, бідон олії, солодощі, цукор і перерахував усі «ганебні» відвідування обсерваторії. Але на слідстві Покровський показав, що йому в день його 75-річчя гарнізонні офіцери у складі 11 осіб принесли астрономічну літературу, що видається німецькою мовою. Один із свідків у справі професора *В. Лазурського* викладач Університету *С.М. Стейанов* так характеризував заарештованих професорів: «*Варнеке відкрито писав у газеті на початку окупації, що він відмовився від евакуації*». Але тут же обмовляється: «*Я був присутнім на доповіді Варнеке «Про Корша» – старого вченого-філолога. Доповідь була наукового змісту*». Надалі «свідок» не утримується від інших випадів: «*Професор Соколов Микола Опанасович при окупації був директором Академії мистецтв. Там були організовані Курси Італійської культури. Ці курси працювали коштом італійського консульства. До окупації Соколов був доцентом, а за румунів затверджений професором. До війни він читав у Педіні. За завданням Губернаторства Соколов зробив доповідь «Про радянське мистецтво». Він виступав в Антикомуністичному інституті*».

Правда, цей свідок вказав і на позитивні риси Соколова: «*Коли мали відправити цінності з «Академії мистецтв» у Румунію, шофер Соколова зіпсував автомашину, і до цього Соколов поставився схвально. Він радів тому, що цінності не були вивезені до Румунії*».

Для дотримання видимості законності всього, що відбувалося, про що постійно дбали організатори судового слідства, арештованих знайомили із показаннями свідків. Так, на одному з останніх допитів К.Д. Покровського запитали: «*Чи знаєте Ви Новопащенко Бориса Володимировича і в яких стосунках перебуваєте з ним?*» Звісно, Покровський відповідав слідчому: «*Новопащенко мій колега, особистих стосунків немає, взаємини службового характеру*». Тоді слідчий продовжив підступний діалог: «*Новопащенко був допитаний нами як свідок у вашій справі і він викриває вашу антирадянську діяльність, що проводилася вами в період окупації*».

Безумовно, Покровському, як і іншим підслідним, доводилося виправдовуватися і «жалкувати» про те, що сталося. Зрештою, такими прийомами слідчі, мабуть, змушували заарештованих покаятися в неіснуючих «гріхах». Чимось визнання заарештованих нагадують «щирі» свідчення середньовічних процесів.

К.Д. Покровському на допитах доводилося пояснювати, що молебень священнослужителів в Астрономічній обсерваторії в період окупації проводився не в службовому приміщенні, а в місці його проживання, що стаття «Комети» («Молва» №70 від 26 лютого 1943р.) була виключно

«науково-просвітницького характеру» і що нічого «антирадянського» в ній не було.

Щодо інших свідків – Маслова В.М., Недзведського А.В. та Потапова П.О. – Покровський також підтверджував, що знає їх зі спільної роботи в Університеті, але жодних особистих стосунків із ними не мав. Бажаючи заплутати його, слідчий цікавився: «Чи підтверджуєте Ви свідчення, що вихваляли окупантів?» У К.Д. Покровського вистачає мужності, аби сказати правду: він не вихваляв окупантів. Але слідчий наполягає: «Чи підтверджуєте ви свідчення Недзведського, що ви писали статтю, в якій дякували румунській владі і вихваляли її?». Покровський відповідає, що він дякував лише за охорону території обсерваторії.

Справді, як я пам'ятаю, залишені без охорони будівлі зазнавали в той час розграбування та знищення. Без нагляду будинки розбиралися на дрова і навіть каміння розтягувалося жителями для їхніх потреб.

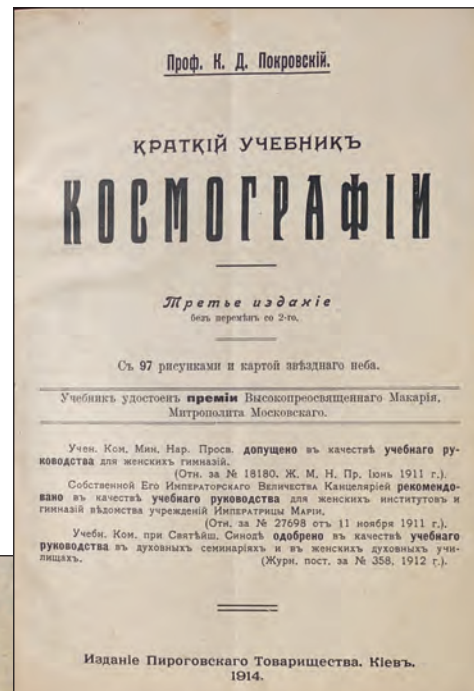
Не дивно, що заарештовані вчені, які розпочинали свою діяльність ще до революції і зазнали тиску тоталітарного режиму, отримали під час окупації можливість критикувати порядки, і їхня правдива критика іноді ставала відомою. Так, в інтерв'ю кореспонденту однієї з газет, що виходили при окупації, («Молва» від 21 грудня 1941р.) проф. Варнеке, автор відомої монографії «Історія Російського театру» (видання Н.Н. Сергієвського, 1913 р, 701 стор), говорив: «З комуністами мені було не по дорозі. Мене вони довго не визнавали, і я був не при справі. До 1932 року мені навіть не дозволяли читати лекції. Наприкінці 1932 року за мною встановили негласний контроль. Двоє студентів в університеті порізно стенографували мої лекції і здавали в НКВС. Не секрет, що по всій країні було встановлено таємне стеження – мало не за кожною людиною».

Заарештований Б.В. Варнеке одночасно з К.Д. Покровським прожив у в'язниці лише два місяці. Він не встиг підписати зазвичай необхідне наприкінці слідства «каяття у скоєних антирадянських злочинах». 27 червня 1944 року Б.В. Варнеке за станом здоров'я потрапив до лікар-

ні № 1 УНКВС Київської області. Об 11 годині 31 липня він помер у «санчастині», і, як сказано в медичній довідці, «труп був дуже виснаженим».

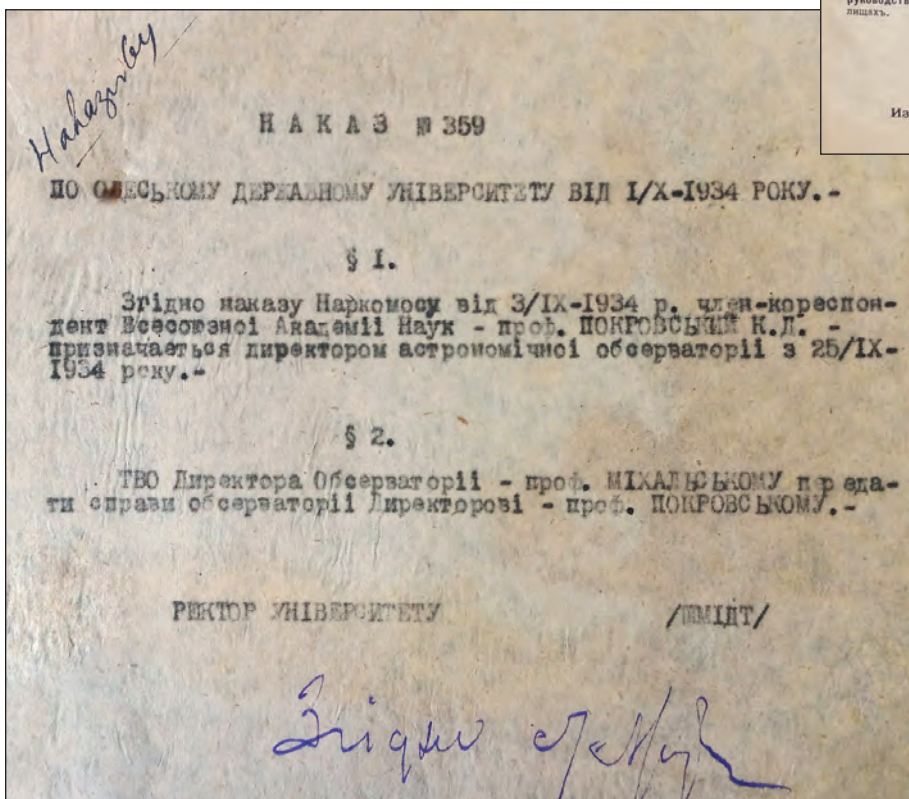
Знайомлячись із справою проф. Варнеке, я дивився на тюремну фотографію, що зберігалася у справі підслідного. В його очах відбивався жах і розпач старого чоловіка, що гине. А було, що лекціями професора Варнеке буквально заслуховувалися студенти багатьох вищих навчальних закладів Одеси у 1930-ті роки. У щоденниках мого шкільного вчителя музлітератури В.О. Швеця, які він вів протягом півстоліття, є описи лекцій Варнеке.

Наведу два записи із цього приводу. 15 лютого 1941 р. Швецю висловлює свої враження майбутній композитор і викладач консерваторії С.І. Хицунов: «Варнеке чудово розповідає і з першого слова захоплює аудиторію. Коли він говорив про Островського, то виказав оригінальну думку, що письменник створив російського Отелло в образі крамаря, який зарубав свою дружину. Для російських акторів і публіки це зрозуміліше, ніж біснுவатий мавр з його трагічним монологом. Смішно, що старий починає говорити вже



Один із найвідоміших навчальних посібників К.Д. Покровського, виданий у Києві в 1914 р. Пироговським товариством (з архіву Астрономічної обсерваторії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова)

Наказ про призначення проф. К.Д. Покровського директором Астрономічної обсерваторії Одеського університету від 1 жовтня 1934 р. (з архіву Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова)





**Борис Васильович Варнеке**  
(1874 – 1944)

на порозі, не встигнувши дійти до кафедри». Або ось запис **В.О. Швеця** від 22 лютого 1941 р.: «Варнеке сьогодні давав цінні та рідкісні відомості, чудово характеризував епоху та творчість **Островського**, гру сімейства **Садовських**. Проте сприймати Варнеке не так легко. Це не звична водичка, яку нам пропонує марксист та інші «педагоги» Тут кожне слово – дорогоцінний камінь. І їх так багато, що відразу не вибереш найпрекрасніший з них». В.О. Швець відзначав також лекцію Б.В. Варнеке про **Комісаржевську**.

Ілюстрацією до сказаного вище є і «зіння» проф. М.О. Соколова, яким закінчилося слідство у його кримінальній справі: «...У прочитаній мною лекції «Про радянське мистецтво» я зводив наклеп, що заходи радянської влади були спрямовані на те, щоб загальмувати і затримати розвиток образотворчого мистецтва. Я наклепницько стверджував, що у Радянському Союзі художникам диктувалася та насильно нав'язувалася тематика живопису, художників перетворювали на плакатистів. Я казав, що радянська влада позбавила художників можливості писати на вільні теми, змушувала їх зображати колгоспні села, писати сцени з будівництва заводів... Визнаю себе винним, що у жовтні 1942 року взяв участь у поїзді професорів Одеського університету до Бухареста, організованої румунською Директорією культури...»

Всіх учених, які «проходили у справі», звинувачували в участі у роботі «Інституту антикомуністичної пропаганди». Цей інститут, як видно з матеріалів, був урочисто відкритий на початку травня 1943 року. На відкритті нібито було 700 осіб, а вся церемонія транслиувалася міською радіомережею. «Інститут» відкрили за наказом цивільного генерал-губернатора Трансністрії проф. **Г. Алексяну**.

На церемонії відкриття, яка проводилася у залі Університету, відбувся молебень, професор **Яблоновський** надав слово **П.Є. Єршову**, декану драматичного факультету консерваторії, що відкрилася в березні 1942 року. Виступали також ректор університету професор **П.Г. Часовников** та митрополит **Віссаріон**.

Про відкриття «Інституту» попередньо було оголошено на засіданні наукової Ради Університету. Раду очолював професор **Г.І. Потапенко**, членами Ради були професори **Г.Л. Михневич**, **А.Р. Прендель**, **Є.А. Тойонов**, **П.Н. Павлов**, **Є.І. Сінельников**, доценти **Н.М. Васильєв**, **Е.С. Лопанато** та ін. Постійного штату та контингенту слухачів інститут не мав. Вхід був вільний. Лекції читалися по середах співробітниками газет, священниками та викладачами університету. Оплата лекції складала 50 марок.

У цьому «Інституті», який з жовтня 1943 року стали називати скромніше – «Інститут соціальних наук», К.Д. Покровський прочитав 15 вересня 1943 всього одну лекцію «Сумні сторінки в історії Пулковської обсерваторії». Сам він у 1930–1932 рр. працював заступником директора Пулковської обсерваторії і тому все знав не з чуток. На допиті у київській в'язниці 26 серпня 1944 року Покровський зізнався, що в лекції говорив про арешти в Пулково. «Окремі дії радянської влади я охарактеризував з негативного боку». Лекція тривала 40 хвилин, було приблизно 100 слухачів. Покровський казав, що Пулково створювалося як світовий центр науки. У 1930 році заступником новопризначеного директора з партійних кіл **А.Д. Дрозда** стала якась **Марикова**, яка була далека від астрономії. Сам Дрозд був пихатою і не зовсім здоровою людиною. Професор **В.П. Герасимович**, який замінив Дрозда, мав нещастя взяти на роботу **М.М. Воронова** – «афериста і шахрая від науки», – а сам він був розстріляний 30 червня 1937 року.

Оскільки Ленінград був оплотом антисталінської опозиції, то після вбивства **С.М. Кірова** з інтелігенцією міста розправлялися особливо жорстоко. Віддзеркалюючи сутички всередині керівництва НКВС, арешти відбувалися хвилями, які іноді змінювалися несподіваними звільненнями (див. «Астрономія на крутих поворотах ХХ століття»).

На допиті К.Д. Покровський говорив, що він займався на той час в Одесі такою своєю звичною роботою – продовжував виступати з популярними лекціями з астрономії, які проводились у Будинку вчених. Головою правління Будинку вчених на той час був професор **Г.І. Потапенко**, який змінив професора Покровського. Розташовувався Будинок вчених, за спогадами **Л.І. Юрдика**, у будівлі колишнього за радянських часів Матроського клубу на вул. Пастера, 60. Покровський перечислював назви прочитаних лекцій: «Про комети», «Про Галілея», «Про сонячні плями», «400 років після смерті Коперника» та ін. Проте в звинуваченні К.Д. Покровському сказано: «Покровський брав активну участь у діяльності окупаційних фашистських газет, на сторінках яких помістив у лютому 1943 статтю під назвою "Комети"».

Одним із основних звинувачень його та інших заарештованих стала участь у роботі вищевказаного «Інституту», який був фактично лекторієм при Університеті. Так, директор Художнього училища, яке за окупації називалося «Академією образотворчих мистецтв», професор Університету (з 1942 року) **М.О. Соколов** прочитав у 1943 р. лекцію «Про мистецтво в СРСР» або, під іншою назвою, «Радянська політика в галузі роботи художників».

Про це свідчили старша викладачка Університету **М.К. Молчанова-Мартинівська**, **А.В. Апрельєв** та інші. У слідчій справі №148185/210 зазначено, що 27 квітня 1944 року запобіжним заходом було взяття професора Соколова під варту. Тоді ж відбувся обшук та опис майна вченого. Цікаво, що у 1938 році він уже побував один раз під арештом упродовж місяця. Під час обшуку було вилучено папки, записники, описано письмовий стіл, книжкову шафу, крісло у квартирі по вул. Ф. Меринга (Ніжинська), 39, кв. 11. Сім'я проф. Соколова Н.А.: дружина Олена Іванівна 1888 р. народження, дочка Ірина – студентка Художнього училища, син Сергій 1922 р., син Олексій 1924 р., мобілізований до РККА.

Життя Миколи Опанасовича вражає своєю різноманітністю та насиченістю подіями. Він народився в 1886 році в родині акцизного чиновника. У жовтні 1905 року, будучи студентом Новоросійського університету, був судимий за участь в організації революційної студентської самооборони і виключений з університету без права вступу. У 1906 році М.О. Соколов працював матросом на судні «Королева Ольга» товариства «Пароплавство і торгівля» і плавав на Близький Схід, а після амністії в серпні 1907 року він знову вступив до Новоросійського університету. Для професійної підготовки Микола Соколов був направлений до Варшави, але перевівся до Петербурзького університету. У жовтні 1911 року його відправили у відрядження за кордон. У Парижі він слухав лекції з мистецтва, у Берліні – вивчав давню історію та музикознавство, у Галлі – давні мови, у Флоренції та Ліоні – музеї. У Помпеї Соколов брав участь у археологічних розкопках проф. **Е. Мана**.

У 1912 році він виїхав до Афін, а потім повернувся до Петербурга для магістерських випробувань. Як магістр М.О. Соколов працював у Ніжинському Історико-філологічному інституті, а 1917 року став приват-доцентом у Петрограді та поїхав на роботу в Одесу. Але до Одеси на той час було дістатися не так просто, і він викладав деякий час на Вищих курсах у Житомирі та був призваним у 1919 році до Червоної армії. Служив у 232-му Окремому батальйоні, а у 1920 році вступив до штабу постачання Першої кінної армії. У поході на Київ Соколов був контужений і за станом здоров'я в 1921 році звільнився з військової служби. У 1921–1923 роках М.О. Соколов працював у Житомирському інституті Народного господарства, звідки, нарешті, він переїхав до Одеси. Перед війною працював доцентом кафедри загальної літератури та заступником декана Літературного факультету Педагогічного інституту, а також професором кафедри загальної історії у Художньому училищі.

Під час окупації з 1 грудня 1942 року Соколова призначають директором Академії образотворчих мистецтв. Як впливає із щоденників В.О. Швеця, у приміщенні Академії влаштувалися на той час дуже змістовні виставки місцевих художників і скульпторів і там же проводився розпродаж творів мистецтва. Соколов викладав також у



**Микола Опанасович Соколов**  
(1886 – 1953)

Лицеї при Університеті, а від 1942 року працював професором Університету. Лицей розташувався на вулиці Кінній, 46, де до революції містилася приватна гімназія. Між іншим, у цьому навчальному закладі була і своя обсерваторія, яку за радянської влади називали «Другою народною обсерваторією».

У документах справи є також стаття професора Соколова про професора Варнеке, надрукована в газеті «За більшовицькі педкадри» 7 грудня 1940 року.

У статті повідомлялося, що Варнеке захистив у 1900 році дисертацію «Нариси з історії давньо-римського театру», біографічні дані відомого філолога.

Як згадував слухач лицею Л.І. Юрдик, Соколов, який був і класним наставником, у своїх лекціях допускав критику **Фрідріха II**, антифашистські висловлювання. Він говорив: «Фрідріх не міг спати, тому що йому заважала Росія. Фрідріх сказав: «Горе тому, хто буде з Росією воювати, краще з Росією не заводитись».

Л.І. Юрдик запам'ятав у лицеї також і лекції Покровського К.Д., якому допомагав **А.С. Цесюлевич**: «Коли Покровський на лекціях називав якесь число, наприклад, 648, то в нього відразу виникали різні асоціації, він робив екскурси в історію Росії, наводив цікаві факти». Зі щоденника В.О. Швеця відомо, що той був направлений деканом факультету консерваторії проф. **Кондратьєвим С.Д.** до університету слухати лекцій з історії. Першою ж лекцією із загальної історії, яку він прослухав там 7 жовтня 1943 року, була лекція Покровського.

На прохання італійського консула **Копіні** М.О. Соколов прочитав також п'ять лекцій з історії італійської культури. У «покаянному листі» Соколов писав, що він «у лекціях наклепницько стверджував, що вчені Одеси протягом 23 років були відірвані від західноєвропейської культури». Як свідчать щоденники В.О. Швеця, до Одеси на той час порівняно часто приїжджали італійські музиканти, демонструвалися італійські фільми. За успіхи у вивченні італійської мови студенти отримували у консульстві премії. Спілкування з консулом Копіні, а потім **Москетті** слідство розцінювало як шпигунську діяльність.

Саме як «агент італійської розвідки» 10 травня 1944 року був заарештований заслужений діяч науки УРСР, доктор філологічних наук професор Варнеке Б.В., який мешкав тоді у будинку на вул. Подбельського 19, кв. 27. Варнеке безглузде звинувачення у шпигунській діяльності заперечував.

Основою звинувачення викладача Белодоєда С.Ф. також були прочитані ним дві лекції в «Антикомуністичному інституті». Заарештували його 24 квітня 1944 року. Крім університетських працівників свідком у справі Білодіда виступала також і його сусідка. На слідстві було встановлено, що він закінчив Харківський університет, до 1921 року служив червоноармійцем 45-ї стрілецької дивізії, а у 1920-ті роки працював проректором Інституту народного господарства. Після закриття цього інституту працював у технікумі, потім у Інституті борошномельної промисловості викладачем географії. У початковий період окупації він жив на заощадження. Білодід прочитав у цьому «Інституті» дві лекції, присвячені Англії та Ірану. Як писала газета «Молва», доповідач у своїй лекції показав, що «Англія намагається виграти війну, діючи шляхом провокації та зради – не за допомогою своєї армії, а виставляючи на передові позиції солдатів своїх противників». У лекції про Іран Білодід говорив, що постачання СРСР через цю країну нібито малоефективне.

Проте всіх арештованих лекторів «Інституту» слідчий підвів до однієї і тієї ж версії ефективності його пропаганди: «Побудоване на глибоких наукових даних всепереможне вчення марксизму-ленінізму виявилось непереможним і в цьому інституті. Протипоставити вченню марксизму-ленінізму які-небудь наукові фактори виявилось неможливим».

Ці положення, яким слідчі навчали всіх підслідних, призвели нібито до повного провалу роботи інституту і навіть його перейменування. Але цей фактично лекторій, як впливає з багатьох свідчень, насправді працював у період окупації досить рівно і активно відвідувався слухачами.

23 жовтня 1942 року група працівників університету у складі 50 осіб на запрошення Директорії культури здійснила ознайомлювальну екскурсію до Бухареста. Слід зазначити, що у відповідях на допитах фігурувало прізвище румуна **Кнореску** як Директора культури, хоча насправді в примарії директором культури був **Г.П. Сербський**. Втім підслідні намагалися не називати «зайві» прізвища. Ця поїздка також стала матеріалом слідства. У поїзді брали участь ректор проф. **П.Г. Часовніков**, проф. **Потапенко**, доцент **Малярів**, проректор університету **Шеттле**, доцент **Сосюра**, проф. **Фасе**, доцент **Лопато**, проф. **Соколов**, проф. **Варнеке** та ін. Подорож тривала 4 дні та представляла інтерес для одеських вчених.

Так, проф. Покровський мав певну мету в цій поїздки: побачитися з відомим молдавським астрономом **Миколою Миколайовичем Доничем**. Як показав свідок Б.В. Новопащенко, Покровський відвідав обсерваторію, де працював М.М. Донич, який жив у Бухаресті з 1918 року, а до революції був камергером царя **Миколи II**. Там Покровський був запрошений до його родички княгині Контакузено, а у лютому 1944 року, коли він хворів, Контакузено привозила до нього лікаря. Щоправда, особливого враження знайомство з бухарестськими установами на підслідних вчених не справило. Проф. К.Д. Покровський зазначив, що Одеська обсерваторія знаходилася на вищому рівні, ніж Бухарестська. Щоб попрацювати в Одеській обсерваторії на передових для того часу обладнаннях, до Одеси спеціально приїжджали астрономи з Бухареста, приходили сюди й численні аматори астрономії, зокрема директор Одеської залізниці, військові.

Заарештованих К.Д. Покровського і Б.В. Варнеке звинувачували також в участі у депутації до примарії Одеси 28 жовтня 1941 року. Тоді депутація у кількості 72 осіб відвідала заступника міського Голови **Г. Пинті-Відрашку**. Професори Варнеке та Потапенко зазначили мету візиту: відкриття в Одесі навчальних закладів. Ліцеї та школи, ліцей при Університеті відкрилися на початку 1942 року, а з осені 1942 року почав працювати університет. Працювали факультети: медичний, юридичний, політехнічний, теологічний, фізико-математичний із відділенням природознавства. Як сказано в щоденниках В.О. Швеця, успішні студенти регулярно отримували пристойну на ті часи стипендію. В «Одеській газеті» №4 (283) від січня 1943 року можна було прочитати таку об'яву: «Одеський університет оголошує, що 02.01.1943 року відкрився прийом прохань про зарахування на перші курси політехнічного факультету, факультету точних наук та румунського відділення історико-філологічного факультету. Початок занять 1 лютого 1943 року».

На запитання слідчого К.Д. Покровський відповідав: «З метою наукової роботи обсерваторії мені доводилося брати участь у зустрічах із владою та службовцями муніципалітету». І ще: «Влада надавала мені матеріальну та медичну допомогу», – «зізнавався» директор обсерваторії.

Крім арештів і засудження вчених і музикантів, які не виїхали за кордон, у вересні 1948 року були звільнені (скорочені) з вузів нібито за відсутність наукових праць не менше 70 старих професорів і викладачів. У їх числі, як пише у своєму щоденнику В.О. Швець, були професори **Коровін**, **Леві**, **Живатов** та інші. Всі вони вважали, що справжньою причиною скорочень була «помста за діяльність під час окупації».

Моя мати, яка працювала асистентом кафедри хімії в Консервному інституті, була також скорочена. Тому деякий час, поки мати не влаштувалась працювати на заводі «Поштова скринька № 27», ми з бабусею залишалися без грошей на «шматок хліба». У «Постанові» про продовження слідства у справі професорів у Києві до 27 вересня 1944 року висувалися всі ті ж звинувачення: «Соколов в Інституті антикомуністичної пропаганди прочитав лекцію «Образотворче мистецтво в СРСР», де захоплювався фашистським ладом, читав лекції про італійське мистецтво, організував коштом італійського консульства Курси Італійської культури. Викладач Белодоєд був секретарем «Антикомуністичного інституту». Він читав лек-

цію «Іран – основний шлях постачання СРСР» та «Англія та її колоніальна політика». А Покровський взяв участь у депутації в мерію і вігав загарбників. Дійсно «скорботні дні» довелося пережити заарештованим вченим.

У слідчій справі, що цитується, можна знайти протоколи допиту вчених в Одесі та Києві. Допити іноді відбувалися й уночі. У Покровського, наприклад, допити відбулися 13, 16, 20, 23, 24 травня в Одесі, а потім у Київській в'язниці 4, 23, 26, 28 серпня, 12, 27 вересня 1944 року. Покровський, не зважаючи на 76-річний вік, тримався цілком гідно. Він з гордістю говорив, що протягом 37-и років є професором, з 1927 року – член-кореспондент Академії Наук СРСР. Він мав 53 роки трудової діяльності. Серед учнів Покровського, як він казав, були такі визначні вчені, як академік **Шайн, Барабашов, Полак, Воронцов-Вельямінов, Берг**. Після допиту 27 вересня звинувачення було оформлено. Але до суду К.Д. Покровський як і Б.В. Варнеке, не дожив. 2 грудня 1944 року на судове засідання у цій справі були доставлені лише М.О. Соколов і С.Ф. Белодед. А справи Покровського та Варнеке були припинені.

Засуджені Соколов та Белодед отримали строк. На наш запит з приводу дат смерті М.О. Соколова і С.Ф. Белодеда до Головного інформаційного центру МВС Російської Федерації 4 липня 1999 року було отримано відповідь: «Соколов Микола Опанасович помер у місцях позбавлення волі (область не вказано) 26 жовтня 1953 року. Відомості про долю Белодеда Сергія Федоровича ДІЦ МВС Росії не має».

Соколов сам особисто та його сім'я двічі намагалися просити помилування та доводили невинність підсудного. Але вирок був залишений у силі. Отже, Соколов М.О. у таборах провів майже весь відведений йому термін, переживши **Й. Сталіна**.

У листах своїм родичам, опублікованих у другому томі «Одеського Мартиролога» (Одеса, 1999), М.О. Соколов згадує про роки, коли він був знайомий з **А.П. Чеховим** і художньо описує безвихідь свого табірної становища. У листі від 23 жовтня 1950 року він написав: «Часом я ще живу у своїх снах. Подорожую, бачу пристойних людей і навіть працюю ... Якщо ще залишилися мої книги... латинських та грецьких авторів, то їх можна запропонувати купити в Педагогічному інституті. Хоч і гроші, але все ж таки виручка. А не куплять, то топять ними, чого шкодувати те, що вже нікому не потрібно... А мені вже їх ніколи в руках не тримати!» 1 лютого 1951 року: «Морози стоять і тримаються міцно... У приміщенні сім градусів. Коли укладаюся спати, то перше враження, що занурюєшся в холодну ванну». 3 листа 16 серпня 1953 року видно справжні причини загибелі цього дивовижного вченого і людини: «Коли 26/ХІ мене взяли з барака до лікарні майже в несвідомому стані, мої «добрі» брянські сусіди, вирішивши, що мені вже живу не бути, взяли мою власну ватну подушку, дві мої власні натільні сорочки, взяли мій котелок, який служив мені ще в Києві, 6 носових хусток ... Словом, мене живцем поховали і моє добро поділили». Так професор М.О. Соколов не встиг скористатися післясталінською амністією.

Що ж до професора К.Д. Покровського, його смерть настала о 8 годині вечора 5 листопада 1944 року. Набряки та червоні плями на ногах – чи не свідчення це знущань над старим ученим? ■

**Володимир Смирнов**  
канд. фіз.-мат. наук,  
м. Одеса



Астрономічна обсерваторія Одеського університету. З колекції історичних фотографій  
(<http://astro-observ-odessa0.1gb.ua/index.php?go=Smallery&id=14>)